

GALIB ŠLJIVO: IZLAZ BOSNE I HERCEGOVINE NA JADRAN. KRIZA OSMANSKOG PORETKA I OSNOVE AUSTRIJSKOG UTICAJA

Apstrakt: *Prof. Šljivo je već u svojoj studiji Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1699-1878. svoju istoriju smestio u početke vremena koje je definisalo posebnost Bosne i Hercegovine. Nove granice ustanovljene 1699. odgovarale su potrebama Dubrovačke republike kako bi se zaštitila od neposrednog kopnenog susedstva Mletačke republike. Austrija je preuzimala balkansku trgovinu iz koje su se, zbog dekadencije Osmanskog carstva, i sopstvene, povlačile Mletačka i Dubrovačka republika. Austrijski uticaj ustanovile su pobede u ratovima 1683-1718. Povremena nedovoljna motivisanost Austrije bila je pre svega uslovljena okretanjem njene spoljne politike prema Italiji, gde je videla više ekonomske i političke dobiti. Balkan je ostao na evropskoj periferiji, i posredno se uključivao u srednjeevropsku orbitu, kojoj je, naročito u krajevima prema Austriji i jadranskom primorju, pripala i Bosna i Hercegovina. Tako je, zahvaljujući pre svega austrijskoj građi, prof. Šljivo do najtananijih pojedinosti rekonstruisao početke njene moderne istorije, njen XIX vek, 1788-1878.*

Ključne reči: Klek, Sutorina, enklave, Austrija, Osmansko carstvo.

GALIB ŠLJIVO: BOSNIA AND HERZEGOVINA'S ACCESS TO THE ADRIATIC. CRISIS OF THE OTTOMAN ORDER AND THE FOUNDATIONS OF AUSTRIAN INFLUENCE

Abstract: *Prof. Šljivo is already in his study Klek and Sutorina in international relations 1699-1878. placed its history in the beginnings of the time that defined the uniqueness of Bosnia and Herzegovina. The new borders established in 1699 corresponded to the needs of the Republic of Du-*

brovnik in order to protect itself from the immediate land neighbor of the Republic of Venice. Austria was taking over the Balkan trade, from which, due to the decadence of the Ottoman Empire and its own, the Republics of Venice and Dubrovnik were withdrawing. Austrian influence was established by victories in the wars of 1683-1718. Austria's occasional insufficient motivation was primarily conditioned by the turning of its foreign policy towards Italy, where it saw more economic and political gain. The Balkans remained on the European periphery, and were indirectly included in the Central European orbit, which, especially in the regions towards Austria and the Adriatic coast, also included Bosnia and Herzegovina. Therefore, primarily because of the Austrian records, prof. Šljivo has reconstructed to the finest details the beginnings of its modern history, its 19th century, 1788-1878.

Keywords: Klek, Sutorina, enclave, Austria, The Ottoman Empire.

Galib Šljivo je ostavio monumentalnu istoriju koja se može uvrstiti u osnove kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Njegova *Historija Bosne i Hercegovine* bila je poduhvat „jedinstven u jugoslovenskoj historiografiji“ (Radovan Samardžić). Hronika čije je razmere teško zamisliti u razmerama jednoga nadprosečnog ljudskog veka, *Historija Bosne i Hercegovine* ustanovila je beskrajne pojedinosti njenoga kretanja od najzapadnije osmanske provincije, koja je ujedno zauzimala poseban položaj u međunarodnim odnosima i pravu, do vezivnog tkiva jugoslovenske zajednice. Svojim istraživanjima, i celim svojim životom, koji je bio izuzetan i plemenit, prof. Šljivo, neopisivo vredan, obuhvatio je složenu istorijsku sudbinu, kojoj je pripao, odano služeći i Bosni i Jugoslaviji, predajući opštoj stvari ogromnu ljubav i trud. Sva moderna karakterologija Bosne i Hercegovine smeštena je upravo u prostrani istorijski okvir dve traume, dekadencije i odumiranja Osmanskog carstva, i nestanka Jugoslavije.

Istraživanja prof. Šljive vremenom su postala jedna impozantna celina. Bogatstvom građe i činjenica njegova *Historija* izatkana je do tančina, otkrivajući jedno lično posvećenje, u svemu izuzetno. Takva je bila i njegova radna svakodnevnica.

Nobelovac Ivo Andrić zapamtio je Bosnu usporenu, rezigniranu, prepuštenu meditaciji o nedokučivosti smisla postojanja u poznom osman-

skom svetu koji se gasi, ali odbija da nestane. Prof. Šljivo je, zaronivši u Bečki arhiv, gde je proveo i neke svoje najlepše dane, zapazio i zapisao jednu dinamiku koju je crpeo iz austrijskih izveštaja koji su, gotovo svakodnevni, bili precizni i obimni, obazrivi u smislu posebnosti sveta na koji se odnose. Andrićeva tumačenja, obuhvaćena raskošnom lepotom jasne ali uzdržane rečenice, bila su lična, sasvim posebna. Prof. Šljivo je pomna svedočanstva savremenika, pre svih austrijskih, poštujući pre svega njihovu hladnu preciznost, smestio u jednako živopisnu stihiju svakodnevice. U njihovom zaveštanju promalja se jedna Bosna čija ukupna prošlost postaje obimna oblast istraživanja i promišljanja. Svojim pregorom, koji je bio pretežno protestantskog umesto levantinskog karaktera, kao da je uvažavao i andrićevsko uverenje o prolaznosti i besmislu u jalovoj dokolici. Prof. Šljivo prepustio je budućnosti koja je usledila samo potrebu, da se njegova istorija sažme sintezom koja bi obuhvatila najvažnije tačke i procese istorijskih promena.

Ovaj sumaran uvid u njegovu studiju *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran* samo je podsećanje na tu potrebu, na odnos prema njegovom zaveštanju, i prema njemu lično.¹

Prof. Šljivo je već u svojoj studiji *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1699-1878*. svoju istoriju smestio u početke vremena koje je definisalo posebnost Bosne i Hercegovine.² Nove granice odgovarale su potrebama Dubrovačke republike kako bi se zaštitila od neposrednog kopnenog susedstva Mletačke republike. Zahvaljujući geografiji, demografskim pritiscima i rastućoj ekonomiji, Austrija je u Posavini postajala u svakom smislu dominantna. Od 1699, a naročito od 1718, Balkan se otvarao prema severozapadu. Prema Austriji su se usmeravali demografski pokreti, trgovina, finansije, iz Austrije dopirali barokni i prosvetiteljski uticaji. Austrija je preuzimala balkansku trgovinu iz koje su se, zbog dekadencije

¹ Galib, Šljivo, *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran : Neum-Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878*. Historija Bosne i Hercegovine, knj. 21. Tešanj, 2016, 493.

² Nikola, Samardžić, „Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1699-1878. Sećanje na magistarsku tezu akademika Galiba Šljive“. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive“*. Tuzla, 2019, 63-76.

Osmanskog carstva, i sopstvene, povlačile Mletačka i Dubrovačka republika. Austrijski uticaj ustanovile su pobjede u ratovima 1683-1718. Povremena uzdržanost Austrije bila je pre svega uslovljena okretanjem njene spoljne politike prema Italiji, gde je videla više ekonomske i političke dobiti. Balkan je ostao na evropskoj periferiji, i posredno se uključivao u srednje-evropsku orbitu, kojoj je, naročito u krajevima prema Austriji i jadranskom primorju, pripala i Bosna i Hercegovina. Tako je, zahvaljujući pre svega austrijskoj građi, prof. Šljivo do najtananijih pojedinosti rekonstruisao početak njene moderne istorije, njen XIX vek, 1788-1878.

Najzapadnija osmanska provincija, Bosna i Hercegovina je postala jedno od područja novih odnosa Turske i Austrije. Dobila je 1699. stalan izlaz na more, zapisan u međunarodnom pravu. Istovremeno je istočna jadranska obala ulazila u austrijsku interesnu sferu. Austrijska trgovina sa osmanskim Balkanom podsticala je razvoj nove gradske kulture u Posavini i Podunavlju, koja se zasnivala na usponu pokretnijih poslovnih krugova i s njima povezanih novih društvenih grupa. Ako su novi procesi bili niskog intenziteta, verovatno bi se mogla uzeti u obzir nedovoljna zainteresovanost Austrije da dovoljno koristi balkansko susedstvo, njegovu nepovoljnu geografiju i niske ekonomske kapacitete, ne samo zbog karaktera osmanskih vlasti i provincijalnih samodržaca koji su ponekad otpadali od prestolnice. Ni unutrašnje osmansko balkansko tržište nije bilo dovoljno privlačno. Preostale feudalne institucije i prakse su sa obe strane granice, naročito osmanske, ometale slobodnu trgovinu. Intenzitet razvoja ekonomije, društva i institucije na austrijskoj strani odvijao se u nesrazmeri s procesima na osmanskoj strani.

Austrijski uticaj u Jugoistočnoj Evropi 1718-1918. uspostavljen je zaustavljanjem Osmanskog carstva na prirodnim preprekama, na velikim panonskim rekama, i potiskivanjem Venecije i Dubrovnika iz jadranskog zaleđa. Bosna i Hercegovina smeštena je u novu arhitekturu Jugoistočne Evrope, pre svega uspostavljanjem neposredne trgovine između Austrije i osmanskog Balkana. Luke Trst i Rijeka povezane su s Bečom i Budimpeštom. Nove perspektive preobražaja podsticale su prilagođavanje poslovnih krugova u Splitu i Beogradu, u neposrednom susedstvu Bosne i Hercegovine. Austrija je koristila i nasleđe trgovačke prakse, italijansku zaostavštinu Venecije i Dubrovnika, iskustvo koje je obezbedilo široku monetizaciju

i predvidive profite u poslovanju na daljinu. Tokom XIX veka usvajanje tehnika evropskog bankarstva time je postalo moguće i u dubljoj unutrašnjosti Balkana.

Potreba za izvozom na osmansko i šire mediteransko tržište definisana je već Požarevačkim ugovorom 1718, kad je Karlo VI oživeo ideju austrijskog merkantiliste Joahima Bekera iz 1667. o osnivanju Istočne trgovačke kompanije. Trst je dobio status slobodne luke. I dok je Trst do kraja XVIII veka napredovao zahvaljujući posredovanju u izvozu rastuće centralnoevropske proizvodnje tekstila na mediteranska tržišta, siromaštvo unutrašnjosti Balkana činilo je dodatne napore, sa austrijske strane, uzaludnim. Put prema osmanskome tržištu povezivao je Istru s Beogradom, koristeći povoljnu geografiju, a služio je pre svega uvozu sirovina, čiji je obim počeo prevazilaziti obim izvoza iz Trsta, služeći austrijskoj, nemačkoj i češkoj industriji.

Primorje Bosne i Hercegovine, dve uske zemljišne oblasti, enklave Neum-Klek i Sutorina, dobile su austrijsko susedstvo 1815, nakon privremenog francuskog prodora koji se zaustavio na granicama Bosanskog ejaleta. *Historija Bosne i Hercegovine* prati pre svega one procese u kojima je Austrija definisala politiku koja je vodila okupaciji i aneksiji. Prethodno je Napoleonova Francuska poštovala granice i suverenitet Osmanskog carstva u Bosanskom ejaletu, tragom stare logike, da je Turska, za Francusku, činilac evropske ravnoteže protiv Austrije i Španije. Štaviše je izgradila puteve koji su premostili osmanske enklave povezujući ih s francuskim teritorijama na Jadranu, čime je izazvala podozrenje u Bosni, da se njene namere ipak neće zaustaviti na granicama ejaleta. Odlukama Bečkog kongresa 1814-1815, Bosna i Hercegovina uključena je u sferu austrijskih interesa koji su se zasnivali na preuzimanju sistemskog i ekonomskog nasleđa Mletačke i Dubrovačke republike, dok su bosanske primorske enklave ometale teritorijalni kontinuitet austrijskog poseda istočne jadranske obale.

Austrija je zaposela Dubrovnik i Dalmaciju već tokom 1814. Klek i Sutorina postali su predmet spora između Austrije i Turske pre završetka rada Bečkog kongresa, ali je načelo poštovanja uspostavljenih granica ometalo otvaranje pitanja kontinuiteta austrijskog poseda istočne jadranske obale. Turska je štaviše odbijala pregovore o ustupanju enklava koje su bile njen dobitak 1699, potvrđen 1718, pozivajući se i na verske razloge.

Najzad, austrijsko preuzimanje enklava dopustilo bi Turskoj da zahteva nekadašnju teritoriju Dubrovačke republike, čime bi Austrija izgubila kontinuitet teritorije s Bokom.

Austrija je smatrala da je s teritorijama Mletačke republike stekla pravo nadzora Dalmacije i Boke. Austrijsko namesništvo u Zadru je od Venecije preuzelo i mehanizme nadzora celog primorja Dalmacije i Boke, podrazumevajući zaustavljanje svih brodova koji su saobraćali iz Kleka i Njivica, pod izgovorom potrebe da se sprovede carinski i zdravstveni propisi. Bez obzira na načelno uvažavanje suverenih prava sultana, na osnovama restauracije apsolutizma i legitimizma duhom i odlukama Bečkog kongresa, time se nastavila mletačka praksa ograničavanja Turskoj prava tranzita preko primorskih enklava. Pomirivši se s gubitkom Dubrovnika i Primorja, Turska je zatim odbijala da ustupi enklave Austriji pozivajući se na neraspoloženje Bošnjaka u tom smislu. Nastupio bi presedan koji bi potvrdio sumnje, u evropskim okvirima, u pretenzije Austrije na osmanske teritorije, bili bi otežani odnosi s Rusijom i Velikom Britanijom u procesu utvrđivanja statusa Jonskih ostrva. Kako su se pregovori otežali, Austrija je nastavila pritiske na enklave, otežavajući plovidbu. Zabrana korišćenja obala bosanskih zemljouza odnosila se i na austrijske podanike. Pregovori o enklavama zamrznuti su između 1820. i 1828, kako su se evropske države, poštujući načela Svete alijanse, ustezale pred Grčkom revolucijom. Dosledna stavu o legitimitetu sultana, Austrija je čekala nove povoljnije okolnosti kako bi ponovo otvorila pitanje enklava. Obnova pregovora 1828. otkrila je da bi Turska bila spremna da ustupi enklave, s ličkom enklavom koja razdvaja Ličku regimentu od Dalmacije, ukoliko bi Austrija napustila savez s Rusijom, s kojom je Turska bila u ratu. Austrija je bila pre spremna da ponudi neku austrijsku teritoriju za razmenu, poput ada na Savi u Slavoniji, koje su bile zapuštene i nenastanjene. Ali su takve ponude ostale nedovoljno uverljive, ili prihvatljive.

U odnosu prema legitimnim pravima Osmanskog carstva i enklavama, Austrija je pre svega bila ometena opštim, i sopstvenim stavom o nepromenljivosti granica, koji se primenjivao i kad se, ustanovljen Bečkim mirom 1815, legitimistički podak prilagođavao novim okolnostima koje su nastupile uspehom Srpske i Grčke revolucije, i povratkom Rusije koja je

uspostavila pravo zaštite hrišćana u Osmanskom carstvu, i postala nov čirilac nereda u Jugoistočnoj Evropi, između 1825. i 1827, i dalje.

Kako su se pregovori o statusu enklava ponovo otezali, Austrija je u toku tridesetih godina XIX veka počela da radi na novim podsticajima ekonomskog prodora na Jugoistok, računajući i na tržište Bosanskog ejaleta, tako da je pred ustezanjem osmanske Porte, da odgovori na predlog razmene teritorija, održavala blokadu prometa iz enklava. Tako je čuvala i monopolni položaj na celoj istočnoj jadranskoj obali.

Za enklave je verovatno postala zainteresovana i Francuska koja je 1831. nameravala da na ušću Neretve otvori poslovno uporište odakle bi se obavljali trgovački poslovi s Bosanskim ejaletom.

Austrijska diplomatija je instistirala na Porti, da takav zahtev bude odbijen, ali se sve završilo pojačanim nadzorom u vodama ispred enklava.

Potreba za uspostavljanjem kontinuiteta austrijske vlasti na istočnoj jadranskoj obali osećala se i u lokalnoj svakodnevnici. Enklave su nudile potencijale za proizvodnju soli, čije je krijumčarenje nanosilo štetu austrijskoj trgovini. Trošovi pomorske kontrole enklava bili su visoki. Zahtevalo se ubrzanje kopnenog saobraćaja između Dalmacije, Dubrovnika i Kotora.

Austrijski pritisci zasnivali su se na sve složenijim međunarodnim odnosima u kojima je Turska bila primorana da prizna nezavisnost Grčke i autonomiju Kneževine Srbije (Srbiji je ustupila nekoliko prekodrinskih kadiluka čime je izazvala strahove i nezadovoljstva u Bosanskom ejaletu). Pokušaji razmene teritorija, kako bi Austrija zaposela bosanske enklave, 1839-1840, oslabili su autoritet Turske izazivanjem nove nestabilnosti u primorju i zaleđu. Najviše otpora bilo je u Gornjim Krivošijama, koje su štatile Risan i Novi, a za Austriju bi njihovo ustupanje Turskoj podrazumevalo strateški gubitak na osetljivom preseku pritisaka iz Crne Gore i šireg dubrovačkog hercegovačkog zaleđa. Zvanični austrijski izveštaj upozorio je: „Njima bi, u tom slučaju, preostalo jedino to da se bace u naručje Crnogorcima, što bi oni vjerovatno i učinili, iako sa Crnogorcima nemaju nikakve veze, ni nacionalne, ni vjerske, ni običajne... Sigurno to Austriji ne bi odgovaralo.“ Zato se Austrija u narednoj deceniji nije dalje bavila ovim pitanjem.

Smirivanje u evropskim odnosima koje je nastupilo nakon revolucije 1848. odgovaralo je stanju nepromenljivosti Osmanskog carstva. Britanija

je insistirala na reformama, ali se podrazumevao integritet Osmanskog carstva u novome poretku koji se zasnivao na poštovanju zatečenog stanja. U istom smislu je osmanski suverenitet štitila Francuska. Pre svega zainteresovana za celovitost izlaza na Jadransko more, ali i za pogranične krajeve u Posavini, Austrija je ostala usmerena na Bosnu i Hercegovinu kako bi se uključila u sferu austrijske trgovine, podrazumevajući rešenje spora oko Kleka i Sutorine. Austrija je ujedno osporavala osmanski suverenitet zahtevima Porti da smiruje pobune u ejaletu, pre svega u Bosanskoj krajini. Takođe je zahtevala da se isporuče mađarski i poljski revolucionari koji su se sklonili na tursku stranu, štaviše ratovali za Omera Lutfi-pašu, zaduženog za smirivanje pobuna, ali i za prekogranične odnose za Austrijom.

Važan događaj u procesu produbljivanja austrijskog interesa, ali i izvoriste dragocenih svedočanstava, bilo je otvaranje austrijskog konzulata u Travniku 1850. Prvi austrijski konzul bio je doktor filozofije Dimitrije Atanacković. Zatim su zastupništva u Sarajevu otvorile Francuska, Britanija i Rusija.

Austrija je istovremeno vodila računa o prilivu uticaja drugih evropskih sila, ujedno i da deluje na lokalne turske vlasti, pretežno ih, podrškom autonomističkim pokretima podrivajući, dok je zvanično očekivala sređivanje prilika u ejaletu. (Posle sloma ustanka Huseinbeg Gradašević je 1832. dobio azil u Austriji, Ali-paša Rizvanbegović održavao dobre veze sa austrijskim namesnikom u Dalmaciji, potom je Austrija primila i ustaničke iz 1850).

Obnova diplomatskih odnosa nije doprinela smirivanju odnosa. Austrija nije dopuštala uvoz soli u zaleđe preko Neuma i Sutorine. Otezanje, obostrano, služilo je Turskoj, kako bi obezbedila pomorski prilaz enklavama i osnovno snabdevanje, i Austriji, dok je čekala novu priliku za postizanje trajnog sporazuma koji je podrazumevao uspostavljanje neprekinutog kopnenog saobraćaja iz Dalmacije s Dubrovnikom i Bokom. Stav Austrije, da je u posedu mora, i onoga dela Jadrana na koji izlaze enklave, ukazivao je da se Turskoj ne može priznati jurisdikcija u tom smislu. Međutim, potreba povezivanja kopnom austrijskog primorja između Dalmacije i Dubrovnika iziskivala je od Austrije da održava uspostavljeno stanje, ali nije mogla očekivati od osmanske strane da prizna okolnosti koje su nastale izgradnjom austrijskog vojnog puta.

Intervencija s kraja 1852. u Crnoj Gori poremetila je relativno mirne odnose u susedstvu i otkrila neprijateljstvo hercegovačkih hrišćana prema osmanskoj vlasti. Austrija je mogla da računa na privrženost i pravoslavnih, ne samo katolika. Poseta Istanbulu grofa Kristijana Lajningena od Vestburga, koja je bila namerena kako bi se pretresalo pitanje enklava, odigrala se upravo u tome novom okviru, doprinoseći austrijskom stavu da „zemljište koje zauzima *vojna cesta* predstavlja dio njihove državne teritorije“ podrazumevajući primenu austrijskih zakona. Vojni put je povezoao, teritorijom turske Hercegovine, austrijske jadranske posede, i imao jasnu stratešku namenu, naročito kad je Austrija ometala trgovinu solju pod izgovorom zaustavljanja krijumčarenja koje je dopiralo iz austrijskog akvatorija. Dodatna otežavajuća okolnost za turske vlasti bilo je katoličko stanovništvo u enklavi Kleka, i pravoslavno stanovništvo u enklavi Sutorine. Osmanski integritet u ejaletu ujedno se osipao u svim graničnim područjima, i u sopstvenom okrilju.

Posebna vrednost studije su autentični dokumenti koji neposrednije oslikavaju stvarnost, i lokalnih i međunarodnih odnosa, među kojima se ističe promemorija feldmaršala barona Lazara Mamule, vojnog zapovednika austrijske Dalmacije, o međunarodnom položaju Crne Gore iz 1856, prosleđen ministarstvima spoljnih i unutrašnjih poslova. On je podsetio da je Austrija 1814. mogla zaposesti celu Dalmaciju, po osnovu ratnog prava, budući da je 1805-1808. Dalmacija bila u posedu potom poražene Napoleone Francuske, uključujući Klek, Sutorinu i teritoriju Dubrovačke republike. Drugim rečima, da je u međunarodnom pravu francuskim osvajanjima nastupio diskontinuitet ne samo u odnosu na Mletačku i Dubrovačku republiku, nego i na Tursku, i da Austrija stoga nije morala da se pridržava dubrovačkih granica koje su nastale odredbama Karlovačkog mira. Mamula se pozivao i na prirodno pravo, da osmanski posedi Kleka i Sutorine čine austrijski posed Dalmacije, Dubrovnika i Boke nefunkcionalnim. Upozorio je i na pokušaj crnogorskog kneza Danila da preuzme Sutorinu, i upitao se da li će time Crnoj Gori pripasti taj turski posed koji Austrija zahteva u trenutku sticanja nezavisnosti, napominjući da je za Austriju jedino prihvatljivo da Crna Gora ostane u vazalnom statusu i da se njene

granice ne proširuju, naročito ne na enklavu Sutorinu. Mamula je bio uznemiren i zbog uticaja Crne Gore koja je u Hercegovini počela preuzimati neke od funkcija lokalne turske administracije. Odnosi su zaista eskalirali pojavom predvodnika hercegovačkih pobunjenika Luke Vukalovića u Sutorini 1857. Vukalović je pokušao da se domogne Sutorine, koju su zatim 24. novembra 1861. zauzele austrijske trupe. Nejasno je da li je Turska prećutno odobrila intervenciju, kako bi se enklava sačuvala od ustanika. U sukob Austrije i ustanika uključila se ruska diplomatija, a lokalne kotorske vlasti slale su Vukaloviću pomoć u hrani, ne dopuštajući uplovljavanje turskih brodova u Boku. Ustanici su isticali svoje uzdanje u Crnu Goru i Srbiju. Sve se završilo povlačenjem Austrije sa Sutorine, ali su sve složeniji incidenti ukazali na njene dugoročne namere da se domogne enklave, i sve izraženiju slabost Turske čiji je integritet postajao predmet umesto činioča međunarodnih odnosa. I nakon okončanja oružanih sukoba u Hercegovini, Vukalović je od Porte zahtevao priznanje za „nezavisnog princa Sutorine“.

Događaji su dobili novo ubrzanje stvaranjem Kraljevine Italije 1861. koja je polagala svoja prava i na istočnu jadransku obalu. Povezivanjem, novim putem, Mostara i ušća Neretve Italija je postala zainteresovana i za Bosnu i Hercegovinu. Italija je otvorila konzulat u Sarajevu 1863. Namećvala je da radi na povezivanju Sarajeva s Mostarom i obalom, ali i za budućnost austrijskog pomorskog monopola, onoga koji se pre svega odnosio na luku Klek, kako bi se tržište ejaleta otvorilo za italijansku robu.

Na odnose Austrije i ejaleta odražavali su se i interesi Austrije u Italiji u procesu italijanskog ujedinjenja, ne samo zbog italijanskog istorijskog nasleđa u Istri, Dalmaciji i Boki. Italijani su već podržavali srpske ustanike u Hercegovini. Budućnost Bosne i Hercegovine bila je vezana i za spor Italije i Austrije oko Venecije, koji je postao jedna od tačka novog zatezanja u međunarodnim odnosima. Ponovo su se pojavili italijanski agenti u Bosni, Hercegovini, Epiru. Uporedo s vestima o ratu Austrije, Pruske i Italije, počele su pristazati vesti u Sarajevo, da se Austrija sprema na aneksiju Bosne i Hercegovine, pre svega kako bi se Austriji, nakon poraza 1866, ponudilo zadovoljenje, umesto Venecije. U tom trenutku su Srbi

postali snaga koja je, u dubinama stanovništva Bosne i Hercegovine, zauzela jasno stanovište otpora Austriji.

Težnja evropskog poretka nakon 1866. bila je da Austrija anektira Bosnu i Hercegovinu kako bi bila kompenzovana za gubitke u Italiji. Nestabilnost je kulminirala u Velikoj istočnoj krizi 1875-1878. koju je pokrenula nova srpska pobuna u Hercegovini. Bez obzira na pojačano prisustvo osmanskih trupa u eklavama, u prethodnim godinama, austrijske namere postale su očigledne tokom posete cara Franje Josifa Dalmaciji i Dubrovniku u aprilu 1875, da bi ga prilikom prolaska kroz Neum-Klek pozdravio odred osmanske vojske s muzikom, a u Sutorini isto samo bez muzike.

Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. nije doprinela trajnoj promeni statusa enklava koje su ostale u sastavu ejaleta pod osman-skim suverenitetom. Prof. Šljivo pretpostavio je da suštinskih administrativnih promena nije bilo ni nakon aneksije 1908, sve do izmene unutrašnjih granica u drugoj Jugoslaviji 1947, kad je Bosna i Hercegovina izgubila enklavu kod Sutorine, koja je pripala Crnoj Gori.

Status enklava Kleka i Sutorine usporio je prilagođavanje Bosne i Hercegovine evropskoj trgovini koja je težila novom povezivanju Jadrana i dubljeg balkanskog zaleđa nakon nestanka Mletačke i Dubrovačke republike. Umesto enklava, ali i celine Dalmacije, Dubrovačkog primorja i Boke, ubrzano su se razvijale austrijske luke Rijeka i Trst koje su integrisane u austrijsku ekonomiju, ne samo u veze s balkanskim zaleđem. Rijeka je štaviše privlačila engleski i francuski kapital. Do 1890. izgrađena je i pruga širokog koloseka između Rijeke i Trsta. Trst je, povezan s Ljubljanom, postao pokretačka snaga slovenačke ekonomije. Bosna i Hercegovina prepuštena je jednome usporenom razvoju, koji je vremenom naglašavao njena društvena, nacionalna i verska iskušenja koja su je delila u sve složenijoj konstelaciji evropskih sila. Status enklava odražavao je poštovanje međunarodnog prava, koje je na jugoslovenskom prostoru rano zabeleženo, naročito Karlovačkim ugovorom 1699, i Požarevačkim 1718. Ali su Austrija i Turska propustile da svoje sporove uglade obostranim popuštanjem, integracijom koja bi zanemarila granice i podstakla tržište. Usporen razvoj doprineo je utisku o opštoj slabosti i nefunkcionalnosti u toku poslednja

dva veka Osmanskog carstva, i dubokoj krizi u Austro-Ugarskoj koja je dovela do izbijanja Prvog svetskog rata, njenoga nestanka i pojave prve jugoslovenske zajednice, 1918.

